

378.0:502(504(075.8)
Г 56

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

Гнілуша Н.В.

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
БЕЗПЕРЕРВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ
ЯК ФАКТОР АДАПТИВНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ**

Навчально-методичний посібник

Кривий Ріг
2007

663884

663884

378.0:502(504(075.8)

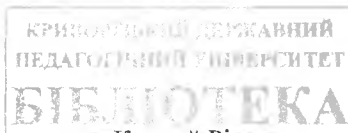
Г 56

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

Гнілуша Н. В.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА БЕЗПЕРЕРВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ЯК ФАКТОР АДАПТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Видавничий дім

2007

УДК 378.147+504(07)

ББК 74.58+28.081(07)

Г24

Гнілуша Н.В.

Г24 Теорія і практика безперервної екологічної освіти як фактор адаптивної діяльності людини/ Навчально-методичний посібник . – Кривий Ріг, 2007. – 136 с.
ISBN 966-7997-83-8

Посібник пропонується студентам вищих навчальних закладів, вчителям-предметникам, педагогам додаткової освіти, керівникам освітніх закладів.

УДК 378.147+504(07)

ББК 74.58+28.081(07)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Горяня Л. Г. – кандидат педагогічних наук, доцент, головний редактор журналу “Безпека життєдіяльності”;

Грицан О. І. – доктор біологічних наук, професор Дніпропетровського національного університету;

Савченко Л. О. – кандидат педагогічних наук, доцент;

Шади́р Т. М. – методист інноваційно-методичного центру Криворізького міськвиконкому;

Затверджено до друку Вченою Радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 7 від 9 лютого 2007 р.)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

як навчально-методичний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

(лист № 1.4/18-Г-1580 від 28.09.2007)

ISBN 966-7997-83-8

© Гнілуша Н. В., 2007.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НЕПЕРЕРВНА ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	6
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ТА МОДЕЛЮВАННЯ В ЕКОЛОГІЧНІЙ ОСВІТІ.....	10
РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО МОДЕЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ.....	17
РОЗДІЛ 4. ТИПОВА МОДЕЛЬ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	38
РОЗДІЛ 5. ТИПОВА МОДЕЛЬ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ.....	60
РОЗДІЛ 6. МОДЕЛЮВАННЯ УЧНІВСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ В ЕКОЛОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	78
РОЗДІЛ 7. ТИПОВА МОДЕЛЬ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ. ПРОФОРІЄНТАЦІЙНА ПІДГОТОВКА ШКОЛЯРІВ.....	89
РОЗДІЛ 8. ТИПОВА МОДЕЛЬ ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО ОЗДОРОВЧОГО ТАБОРУ.....	116
ВИСНОВОК.....	132
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	134

ВСТУП

XXI століття – це постіндустріальна ера цивілізації, епоха організаційних, діяльніших та інформаційних технологій, епоха технологічної культури, епоха дбайливого ставлення до довкілля та здоров'я людини. Тобто, новому періоду розвитку людства має відповідати нова філософія освіти, нові освітні системи, нові моделі навчання.

Одним з найважливіших напрямів модернізації освіти виступає екологічна освіта учнівської молоді, котра спрямована на розвиток здібностей та обдарувань вихованців, задоволення їх інтересів і потреб у професійному визначенні.

У представленому посібнику автором почата спроба опису процесу і результату моделювання системи екологічної освіти і виховання в різних типах навчальних закладів.

Безперервна екологічна освіта виступає як один із істотних факторів забезпечення становлення екологічно зорієнтованого мислення, яке являється необхідною умовою переходу до екологічної діяльності.

Головне в даному посібнику – це результат моделювання: моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді в різних типах навчальних закладів, які забезпечують ефективність формування екологічної культури, професійну екологічну спрямованість особистості. Їх опис і складає основний зміст посібника.

Посібник починається з опису концептуальної моделі, на якій базуються типові моделі, система екологічної освіти і виховання в різних навчальних закладах. Поряд з моделями системи екологічної освіти і виховання в цілому в розділах посібника представлені структурно-функціональні моделі реалізації змісту екологічного виховання.

Модель уявляє собою аналог реального об'єкту або явища, вже існуючого і модернізованого або вперше проєктованого. Типова модель містить важливі

структурно-функціональні компоненти організаційного і навчально-виховного процесів.

Головна мета представленого посібника – підвищення ефективності процесу виховання екологічної культури учнівської молоді, професійно екологічної спрямованості моделювання. Саме в такому ракурсі і надаються методичні рекомендації педагогам.

Пропоновані типові моделі і деякі рекомендації по створенню на їх основі варіативних моделей допоможуть педагогам створювати індивідуальні для своїх навчальних закладів моделі екологічної освіти і виховання та успішно їх реалізувати, підвищуючи тим самим екологічну культуру учнівської молоді і суспільства в цілому.

РОЗДІЛ 1. НЕПЕРЕРВНА ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В сучасних умовах чи не найбільшою проблемою стають негативні наслідки людської діяльності, які все частіше призводять до екологічних катастроф. Саме тому особливої уваги набула екологічна освіта, мета якої сформувати громадянина Всесвіту, здатного безпечно та щасливо проживати у світі, безперервно удосконалюючи його, не підриваючи основ розвитку і життя наступних поколінь, громадянина, здатного співіснувати на планеті на засадах партнерства не тільки з подібними собі, а й з іншими живими істотами, здатного до об'єднання зусиль для збереження усіх форм життя на землі.

Причин недоліків в екологічній вихованості населення багато. Тут і наукові, і соціально-економічні, і психолого-педагогічні. В останній групі основною є відсутність системи безперервної екологічної освіти і виховання з дошкільної ланки до підготовки і перепідготовки кадрів.

Більшість норм поведінки закладаються в ранньому дитинстві: формуються основні заборони, виробляється благоговіння перед іншими формами життя, осягнення величі і цілісності природи. Радість руху, світ запахів, барв, музики, сприйняття краси природи - все це приходить до дитини до 5 років.

У ранньому дитинстві починається ознайомлення з основними ознаками світу, що виходять за межі рідного дому. На численні "чому?" часом буває важко дати вичерпну відповідь. Потрібні глибокі, різнобічні знання, майстерність, особливо під час роботи з групою дітей. Зелений світ рослин, їх краса, корисність, як їх доглядати, як поливати кактус, чому в акваріумі рослини живуть у воді і не задихаються - ці та безліч інших питань є безмежним полем, де розкриваються пізнавальні інтереси, де формуються перші навички турботи про інших. Поруч з дорослими діти повинні відчувати відповідальність за тварин у своєму домі: собаку, кішку, рибку в акваріумі тощо, спілкуватися з ними і брати активну участь у догляді за ними. Велику цікавість у дітей викликає світ комах: метелики, жуки, мурашки. Усвідомлення

шкєжності їх життя від поведінки людини, навіть дитини, допомагає виховати у малюків стійке негативне ставлення до руйнування гнізд, мурашників. Ці уроки можуть стати сильними моральними уроками в житті малюка.

У дошкільному віці закладаються основи здорового способу життя: режим дня, заняття фізичною культурою, музика, танці, малювання. Ось чому підготовка вихователів дитячих садків потребує серйозного удосконалення. Насамперед слід подбати про їхні глибокі знання з психології, педагогіки, історії, екології, фізичної культури, музики.

Розуміння неминучості екологічної революції і тих обставин, що її головним виконавцем будуть люди наступних поколінь, поставило перед шкільною освітою у всьому світі завдання реформування. Школа майбутнього безперечно повинна стати школою розвитку особистості. Пріоритет розвиваючої освіти в теорії ніколи і ніде не ставився під сумнів. Однак на практиці учень настільки перевантажений обов'язковими завданнями, що не має можливості обміркувати одержану інформацію, знайти їй місце в системі набутих знань про цілісність і єдність світу. Розвиваюча освіта повинна збільшити частку самостійної роботи школяра в навчальному процесі. Вона не може бути зведена тільки до виконання тих чи інших вправ і розв'язання задач, а включати власні спостереження учнів у природі і в суспільстві, оцінку явищ і фактів навколишньої дійсності. Розвиваюча освіта передбачає широке використання активних методів передачі та засвоєння знань.

В українській школі, на наш погляд, слід змінити співвідношення гуманітарних і природничих знань на користь гуманітарних. Необхідно більше уваги приділяти предметам мистецтва: малювання і живопису, музиці, а також фізичній культурі. Що стосується змісту, то у всіх програмах червоною ниткою повинна проходити ідея цілісності нашого світу, нашого єдиного дому планети Земля і різнобічні характеристики цієї цілісності через різні предмети. У багатьох шкільних курсах добре відображені ідеї боротьби за існування і конкуренції, але недостатньо розкриваються ідеї партнерства, кооперації, створення спільних команд для досягнення тієї чи іншої мети.

У всій практиці навчання і виховання повинна перемагати ідея благоговіння перед життям, і не тільки людини, а й всіх інших форм життя, турботи про підтримку умов цього життя. Мабуть, настав час ввести в шкільні предмети всіх країн світу, поряд з поняттям патріотизму, любові до рідного міста, Вітчизни, поняття "Громадянин Планети" з визначенням Глобальної Мети Нової Цивілізації - цивілізації суспільства стійкого розвитку, що черпає в своєму розвитку ресурси для подальшого просування, такого суспільства, розвиток якого не підриває можливостей розвитку наступних поколінь людей.

Екологічна реформа середньої школи полягає в тому, щоб ідеї цілісності Землі, не тільки як складної, взаємопов'язаної системи, але і як єдиного дому для всього живого, глибоко проникли в зміст усіх предметів. Поряд з екологізацією всіх шкільних предметів доцільно ввести в 9-му класі три спеціальні дисципліни, що узагальнюють увесь пройдений матеріал, виходячи із розуміння цілісності природи і місця людини в ній: екологію як предмет, що описує людину в її взаємодії з навколишнім середовищем, суспільствознавство, що описує людину в суспільстві, і психологію, що розкриває внутрішній світ людини, її здібності і можливості.

Екологічна освіта - це більше, ніж знання, уміння і навички, це світогляд, це віра в пріоритет життя, в особливу роль людини і команди космічного корабля "Земля", що є унікальними механізмами саморегулювання. Тому найважливіші завдання освіти - конкретні дії, вчинки, які закріплюють і розвивають цей світогляд. Труднощі екологічної поведінки полягають у її повсякденності, в тому, що вони складаються з малих справ, нашого ставлення до збереження енергії, електроенергії, води, лісу, корисних копалин, до всього живого на Землі.

Екологічна поведінка школярів, керована колективом вчителів, може стати основою масового руху дітей і молоді в масштабах мікрорайону, школи, міста, країни.

У зв'язку з тим, що основи екологічної освіти закладаються в школі, важливою є відповідна підготовка і перепідготовка вчительських кадрів. Аналіз

відповідної літератури свідчить, що екологічну освіту студентів усіх педагогічних спеціальностей, побудовану на міжпредметному підході, доцільно здійснювати через суспільно-політичні, спеціальні, психолого-педагогічні дисципліни, курс "Основи екології і охорони природи", педагогічну практику, виконання курсових і дипломних робіт, практичну і пропагандистську діяльність з охорони навколишнього середовища.

Особливу увагу слід звернути на психолого-педагогічну, теоретичну і методичну підготовку студентів до екологічної освіти і виховання учнів; залучення майбутніх учителів до навчально-дослідної і науково-дослідної роботи в галузі охорони навколишнього середовища, до справ, спрямованих на вивчення і збереження навколишнього середовища.

Педагогічна, методична і теоретична підготовка студентів до відповідної роботи з учнями може забезпечуватися через узагальнений курс "Основи екологічної освіти". Програма розробленого нами курсу для студентів усіх спеціальностей включає наступні розділи: 1) природничонаукові поняття екології; 2) природа як фактор виховання; 3) екологічна освіта як компонент змісту загальної освіти в підготовці фахівця-педагога; 4) формування екологічної культури у студентів педвузів усіх спеціальностей. Зміст курсу має формувати основи екологічних знань у майбутніх вчителів, що необхідні для розвитку екологічного мислення і проведення практичної еколого-природоохоронної роботи з учнями.

Підготовка майбутнього вчителя до організації неперервної екологічної освіти є результативною в тому разі, якщо забезпечує наступність різних освітніх підсистем і якщо безперервна освіта розглядається як процес формування особистості [11].

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ТА МОДЕЛЮВАННЯ В ЕКОЛОГІЧНІЙ ОСВІТІ

Екологізація суспільної, масової свідомості, як безальтернативний шлях підвищення загальної культури суспільства, докорінної реорганізації виробництва, використання природних ресурсів, збереження неперехідних цінностей природи як національного багатства для забезпечення майбутнього України вимагають глибоких розробок в сфері теорії та практики екологічної освіти, розширення відповідної інформатизації суспільства щодо невідкладності нагальних і перспективних природоохоронних заходів.

У напрямку екологізації всіх рівнів освіти теоретичні пошуки пов'язані з екологічною і природоохоронною педагогікою, екологічною психологією, але широке системне бачення процесу екологізації поки ще обмежене недостатністю, і різноплановістю системного підходу в педагогічній науці [25;7;29].

Системні уявлення в філософській та загальнонауковій методології достатньо опрацьовані, вони є фундаментальною основою розвитку системного підходу в педагогіці [3;5;28].

У відповідності до неоднозначності та неальтернативності і, часто, суперечливості, визначень системи у деяких авторів в педагогічній науці поняття система відносять до всієї сукупності знань, її окремого розділу, категоріально-поняттєвого апарату всієї освіти як соціального психо - дидактичного феномену, сукупності закладів всіх або певних рівнів і спеціалізації освіти тощо [4;20;22].

В педагогічних дослідженнях останнього часу також намітилась тенденція використання системного підходу. Ф.Ф.Корольов першим із теоретиків в області педагогіки помітив, що системний підхід повинен виступати в якості одного із керуючих методологічних підстав [19]. Тому системний підхід можна розглядати як реалізацію діалектичного принципу про загальні зв'язки.

На основі таких принципів і засад діяльності людини з охорони природи як науковість, комплексність, регіональність, бережливість, право та освіта ми вважаємо виділити окрему, суміжну або об'єднуючу галузь екологічної освіти як еколого-краєзнавчу педагогіку, яка органічно поєднує в одну систему загальну, екологічну, краєзнавчу та природоохоронну освіту, пропаганду знань та їх вихід в практику. В цій системі, як складному, багат шаровому об'єкті прями та зворотні зв'язки показані у вигляді суміщених ліній, котрі мають різні інформаційно-психологічні об'єми обмінних процесів між ними [1].

Системний підхід знаходить все більше застосування в вирішенні задач орієнтації процесу навчання і недостатньо вивченій при екологічній підготовці майбутнього вчителя, тобто професійній підготовці.

Серед принципів побудови і функціонування педагогічної системи неперервної багаторівневої професійної підготовки П.С.Хейфец відокремлює безперервність, інтегративність, диференційованість, багаторівневість (спрямовані на забезпечення необхідної для особистості освіти з урахуванням індивідуальних особливостей людини і потреб суспільства, ринка праці та ін.), багатопрофільність (яка дозволяє в повній мірі використати потенційні можливості особистості на базі основної і додаткової освіти, оволодіти декількома професіями, стати спеціалістом широкого профілю), народність (історичний принцип розвитку професійної школи), професійна спрямованість, оптимальність (забезпечує сприятливе формування, розвиток і стан особистості, реалізацію її можливостей в раціональних умовах педагогічного процесу...), стадійність (передбачає поділ навчально-виховного процесу на стадії, цикли, завершені етапи навчання, даючи можливість після завершення отримати документ про освіту і кваліфікацію). Автор в свою систему включає іновативно-професійний і загальнокультурний аспекти [32].

Т.В.Коростельова виділяє наступні якості екологічних умінь майбутнього спеціаліста: "цілеспрямованість, динамічність, продуктивність, інтегративність, ієрархічність, активність, самостійність" [21].

Базуючись на ідеї особистісно-орієнтованої освіти в системі екологічної підготовки вчителя Л.В.Романенко виділяє наступні функції екологічної культури: мотивуюча; безпосередня; колізійна рефлексивна; сенсорно творча; творчо-перетворююча [27].

На наш погляд, указаний спектр функцій екологічної культури може бути доповнено-розвиваючою функцією, орієнтуючою як вчителя так і будь-якого спеціаліста на педагогічну майстерність, на самовдосконалення.

С.Н.Глазачев виділяє три аспекти екологічної підготовки вчителя: перший – це екологізація знань, яка відображає собою теоретизацію знань, засновану на загальних принципах функціонування систем.

Другий аспект – подальша математизація знань.

Третій, важливий момент – гуманізація знань [9].

Незважаючи на об'єктивність існування системи, її уявлення носить умовний характер, визначений рівнем нашого знання. В цьому сенсі ми можемо сказати, що система як деяке теоретичне уявлення об'єкта не існує поза людської свідомості і суспільної практики., хоча сам об'єкт з його взаємозв'язком складових існує об'єктивно. У зв'язку з цим системні дослідження, замінюючи реальний об'єкт його умовним графічним, словесним описом, можна вважати теоретичним моделюванням. На це уже зверталась увага в дослідженнях М.В.Кузьміної, яка стверджує, що «после определения понятия «педагогическая система» следует перейти к построению теоретической модели педагогических систем».

Таким чином, система є відображенням не тільки об'єктивності й реальності, але і суб'єктивної діяльності, а уявлення об'єкта як системи являється абстрагуванням на рівні теоретичного або концептуального моделювання. Більш того, моделювання об'єкту припускає його системне уявлення, оскільки моделювання неможливо без установлення означеного виду відповідності між елементами моделі і модельованого об'єкту. Іншими словами, розвиток системних уявлень робить використання моделювання ще більш ефективним.

Системне уявлення об'єкту дозволяє ставити перед моделюванням конкретні, точно сформульовані задачі в межах відповідних аспектів дослідження, що важливо для дослідження складних об'єктів.

Системний підхід в науці явився внутрішньою посилкою виникнення моделювання.

В сучасних педагогічних дослідженнях моделювання застосовується при розробці проблем наукової теорії, створення професіограми спеціаліста, спеціальних модельних улаштувань, для математичного моделювання навчального процесу, моделювання навчальної діяльності [17;18;36;12;31;2]. Широко застосовується моделювання як дидактичний прийом в навчальному процесі середньої та вищої школи.

Однак питання моделювання в педагогічних дослідженнях, зокрема в теорії і практиці екологічної підготовки студентів педуніверситетів, ще недостатньо розроблені.

Розвиваючи основні теоретичні положення змістовної теорії систем, М.І.Штеренберг виділяє наступні основні принципи: принцип системності (виникнення і існування будь-якої системи обумовлено силами, дія яких забезпечує виникнення і існування зв'язків між її елементами); принцип різноманітності (різноманітність об'єктів обумовлено історією їх виникнення і розвитку); принцип мікрокосму або існування (всюди існуюча система являє собою мікрокосм); принцип еволюції (виникнення і існування всіх систем обумовлено еволюцією) [34].

Означені принципи важливі при розробці моделі теорії і практики екологічної підготовки майбутнього вчителя педуніверситетів.

В розробленій В.П.Головим моделі навчально-виховного процесу виділяються три взаємопов'язаних рівня, на кожному із яких вирішуються специфічні освітні задачі [13].

Перший рівень – інформаційно-пізнавальний. Основне достоїнство рівня – швидка передача інформації, яка, однак, накопичуючись, не переходить в сферу свідомого, недостатньо формує громадські якості особистості.

Другий рівень – операційно-діяльнісний, реалізація якого дозволяє сформувати екологічно-доцільні уміння. Для другого рівня також характерні об'єкт-суб'єктивні відношення, однак операційна діяльність, яка дозволяє отримати об'єктивну інформацію про екологічний стан навколишнього середовища, сприяє поглибленому розумінню і усвідомленню екологічної ситуації і можливих шляхів її поліпшення. Реалізація цього рівня потребує створення матеріальної бази навчально-виховного процесу – навчального полігону на місцевості і обладнаної необхідними інструментами, реактивами, обладнанням.

Третій рівень – практично зорієнтований, в якому учасники навчально-виховного процесу знаходяться в суб'єкт-суб'єктивних відношеннях, зміст екологічної діяльності на цьому рівні – робота по виявленню джерел забруднення, поліпшенню екологічної ситуації, ліквідації джерел забруднення та ін.

Н.А.Богачева пропонує структурно-змістовну модель соціально-екологічної освіти, яка включає наступні блоки: філософський блок знань; природничонауковий блок знань; блок технікознання; блок знань по основам раціонального природокористування; блок знань по основам екологічної культури [6].

В дослідженні визначені структурно-змістовні компоненти еколого-красназавчої підготовки вчителя: методологічний, науково-теоретичний, соціально-психологічний та предметно-методичний.

Методологічний компонент спрямований на осмислення екологічних проблем навколишнього середовища на основі системного підходу, міжпредметної кореляції.

Науково-теоретичний компонент спрямований на формування систематизованих знань: фундаментальних теорій, ідей і понять еколого-географічної спрямованості на основі принципів науковості і міждисциплінарності, розкритті протиріч у взаємостосунках природи і суспільства в умовах конкретної території.

Соціально-психологічний компонент реалізується через дисципліни психолого-педагогічного циклу і включає в себе розуміння суті, цілей і задач, форм і методів еколого-географічної освіти як складової частини екологічної освіти.

Предметно-методичний компонент синтезує і концентрує в собі знання всіх структурно-змістовних компонентів еколого-краєзнавчої підготовки і спрямований на досягнення задач екологічної освіти засобами географії як навчального предмету.

Цікаво, з наукової точки зору, представлена рівнева методична система еколого-краєзнавчої підготовки вчителя географії, визначено зміст професійно-педагогічної діяльності на різних рівнях підготовки та шляхи реалізації еколого-краєзнавчої підготовки.

Екологічна підготовка вчителя може бути віднесена до складних систем з необмеженим числом взаємодіючих факторів. Система екологічної підготовки вчителя може бути представлена у вигляді динамічної, відкритої моделі, блоки та модулі якої, взаємодіючи між собою, забезпечують перехід вчителя на новий якісний рівень.

Визначимо поняття модуля і блоку в моделі екологічної підготовки вчителя як структурних компонентів системи.

Модуль – це “достаточно самостоятельная педагогическая и дидактическая «территория» со специфическими и часто неповторимыми возможностями педагогической эффективности по отношению к определенным сторонам формирования личности”.

По І.Д.Звереву, “модуль может состоять из набора лекций, семинаров, дискуссий, дидактических игр, творческих решений учебных заданий, наблюдений, конференций и т.п.” [16].

В нашому дослідженні в поняття модуля ми включасмо підсистему, яка розкриває основні напрямки: змістовний, технологічний та мотиваційно-ціннісний. Модулі об'єднуються в більш крупні підсистеми – блоки, які визначають розвиток професійної творчості майбутнього вчителя в різних

областях професійної діяльності (психолого-педагогічної, загальнокультурної, науково-практичної та ін.)

Основними компонентами моделі екологічної підготовки вчителя нами визначаються слідуєчі блоки і модулі: психолого-педагогічний; науково-теоретичний; науково - практичний; науково - методичний; загальнокультурний; варіативний (по результатам попередньої діагностики запитів, інтересів, потреб вчителя або будь-якого спеціаліста в їх професійному удосконаленні та діяльності).

На основі попередньої діагностики рівня готовності будь-якого спеціаліста до екологічної освіти може бути розширений або "обмежений" освітній простір, в рамках якого буде розроблена освітня програма майбутнього вчителя.

РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО МОДЕЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

Культура є предметом дослідження різних філософських течій, проте найчастіше проблема "Культура" зв'язується з проблемою "Особистість". Розглядаючи єдність людини і природи, культура разом з тим, визначає відношення людини до природи і є характеристикою розвитку творчих сил і здібностей особистості.

Таким чином, культура визначається як специфічна єдність людини, природи і суспільства, яке характеризує як матеріальну і духовну культуру суспільства, так і індивідуальні здібності людей і їх вихованість (рівень інтелектуального, естетичного, етичного розвитку, світогляд людей і способи їх спілкування один з одним і з природою). Саме тому найважливішою задачею культури є виховання в особистості етичних якостей. Виходячи з цього, екологічну культуру можна також визначити як компонент загальної культури людини, визначаючий високі етичні якості особистості в його взаємостосунках з природою¹.

Екологічна культура є компонентом загальної культури людини. Поняття "екологічно культурна людина" може розглядатися як якість особистості, що знаходить віддзеркалення в свідомості людини, його світогляді і його поведінки в взаємостосунках з природним середовищем.

Цю думку виказує і С.Н.Глазачев, який відзначає, що екологічна вихованість - це стрижнева якість особистості, яка відображає її готовність до природозгідної діяльності. Учений визнає відносну адекватність між поняттям "екологічна культура" і "екологічна вихованість". Він пише: "Екологічна культура припускає наявність у людини певних знань і переконань, готовності до екологічно доцільної діяльності, це показники суспільної активності і свідомості особистості [10]. Тісний взаємозв'язок екологічних проблем з діяльністю вчителів шкіл і педагогічної громадськості поставив соціально-значущі задачі по підготовці вчителів будь-якої спеціальності до еколого-

¹ Культура // БСЗ. – М., 1973. - №13. – С.594-797.

природоохоронної діяльності. Екологічне виховання і екологічна освіта, в найширшому значенні цього слова, стало предметом науково-практичного інтересу як на рівні загальноосвітньої, так і вищої школи.

Поняття "екологічне виховання" пов'язане з поняттям загальнолюдської культури.

Згідно дослідженням Н.Н.Моїсеєва природознавство тісно пов'язане з проблемами людини і, перш за все, його екологією. Він стверджує, що основна мета екологічної освіти має два напрями: 1) формування культури природокористування і охорона природного і штучного середовища існування; 2) всебічний розвиток особистості, навколишнього середовища, що відповідально відноситься до охорони навколишнього середовища. На думку вченого, предметом екологічної освіти є як сама природа, так і духовна культура, яка також потребує захисту, як і сама природа [26].

В.С.Шубінській розробляв "полюсно-польову" теорію існування людини і розвиток педагогіки як науки, що полягає в оновленні світогляду, педагогічної інтерпретації категорії існування. Ця проблема існування стає необхідністю, оскільки "ми повинні вивчати не тільки молоде покоління "виживанню" в екстремальних умовах, але і виховувати в ньому своєрідну культуру існування в світі (в суспільстві, включеному не тільки в глобальні, земні, але і космічні, вселенські процеси)" [35]. Дослідник вважає, що така орієнтація дозволить внести корективи в педагогіку, в практику навчання і виховання, зокрема, в задачі формування свідомості людини. Він представляє важливу роль для розвитку педагогіки, розроблену на стику філософії і педагогіки, педагогічно орієнтовану теорію, яку назвав в робочому варіанті - "полюсно-польовою" теорією існування людини.

Сьогодні відбувається осмислена зміна поняття "культура" у зв'язку з новими екологічними задачами, оскільки змінюється вся "система ековідносин". Дослідник С.М.Лаврушина підтримує думку про те, що формування екологічної культури повинне розглядатися як з позиції суспільства, так і з позиції особистості. Екологічну культуру суспільства вона

вважає мобільнішою і представляє її як якісну характеристику соціоприродних відносин. Екологічна культура особистості, на її думку, - це результат виховних дій соціального середовища, у тому числі і педагогічних дій сім'ї, школи, всіх інших освітньо-виховних установ. Важливим є ствердження С.М.Лаврушиної, що екологічна культура - це "загальнолюдська світова культура", і тому мірою ековідносин повинне виступати саме життя у всіх її проявах. Свої висновки дослідник пов'язує з необхідністю формування і суспільної і особистісної екологічної свідомості, а також з необхідністю подолати відчуження кожної людини від природи.

Дослідження поняття "екологічна культура" дозволяє визначити, що воно включає такі складові, як екологічна свідомість, екологічні переконання, екологічний світогляд, наявність готовності до екологічної діяльності, формування відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Саме тому Н.Н.Моїсєєв вважає, що формування екологічної культури особистості повинне стати неодмінною частиною діяльності всієї системи освіти. Це можливо при умові, якщо в зміст шкільної освіти входитимуть наступні провідні елементи: 1. Система знань про взаємодію суспільства і природи. 2. Система норм і правил відношення до природи. 3. Ціннісні екологічні орієнтації. 4. Уміння і навички по вивченню і охороні природи [26].

Проте впливати на екологічну свідомість школярів може тільки вчитель, який є носієм екологічної культури. Звідси напрошується висновок, що проблема може бути розв'язана тільки за умови організації професійної підготовки вчителів, які незалежно від спеціальності, можуть здійснювати роботу з учнями по підготовці їх до еколого-природоохоронної діяльності.

Даний висновок підтверджує Н.С.Дежнікова, яка стверджує, що "ефективність екологічної освіти" тісно пов'язана із станом культури вчителя і учнів (як загальної, так і власне екологічної). Характер взаємодії, що має місце, з навколишнім їх природним і соціальним середовищем служить яскравим доказом того, що причина екологічної кризи криється не стільки в відсталих технологіях, низькій результативності природоохоронної діяльності і

недосконалості законодавства, скільки в кризі культури" [14] Теоретичний аспект дослідження проблеми формування екологічної культури дозволив нам зробити певні висновки. Природознавство, як галузь науки, визнане частиною загальнопланетарної культури, оскільки екологія людини і екологія природи органічно взаємозв'язані.

Дослідження вчених дозволяють побачити, що предмет екологічної освіти не тільки сама природа, але і духовна культура людей, яка потребує захисту, як і сама культура. Таке положення визначається ще і тим, що природа є умовою існування людини, в той же час життєдіяльність людини повинна запобігти загибелі природи. Філософи, соціологи, письменники, вчені і практики, що досліджують екологічні проблеми, поставили питання про необхідність формування екологічної культури особистості і суспільства.

Головним показником екологічної культури суспільства, яка визначена як духовна цінність, є відношення суспільства і кожної людини до навколишнього середовища. Оскільки культура суспільства відтворюється через культуру кожної людини, в суспільстві стало питання про необхідність екологічної освіти, одним з головних шляхів якого є підготовка школярів до охорони навколишнього середовища.

Проблеми екологічної освіти в Україні

На думку М.Д.Дробнохода і Ф.Вольвача "екологія як важливий чинник суспільства стійкого розвитку стає стрижнем правового, економічного і геополітичного середовища. Це зумовлює її винятково важливу роль в освіті, завдання якої – формувати екологічну культуру, що в широкому розумінні є суто людською здатністю адаптуватися до природних умов і життєвих обставин, передаючи ці вміння та знання засобами педагогіки наступним поколінням".

1. Місце екології у змісті освіти

Екологічна освіта – система послідовного неперервного формування екологічної культури в процесі соціалізації особистості через навчання, виховання, самоосвіту, а також досвід життєдіяльності. Розглядається вона як

складова Національної концепції переходу України до стійкого розвитку і невід'ємна складова гуманітарної освіти. Охоплює всі групи населення та рівні освіти, максимально враховує функції екології в суспільному житті, є цілісною інтеграцією і в методологічному відношенні зокрема, спирається на традиції, звичаї та історичний досвід українців і національних меншин.

Екологічна освіта розвиває комунікативні можливості людини через сучасний інформаційно-зв'язковий мінімум кожної людини незалежно від її освітнього чи соціального статусу. Не обізнаний з його поняттям громадянин не здатний адекватно сприймати величезний масив повідомлень і знань, що перебувають в обігу сучасного суспільства.

Екологічна освіта і виховання формують нашу людину та її інтелектуальну сферу, здатність до логічного мислення, вміння передбачати наслідки своєї поведінки, усвідомлювати власну долю як долю рідної землі, а долю землі як свою особисту. У тієї частини населення, що трактує Україну лише як місце проживання чи вигнання, вивчення екології сприятиме подоланню ментальності орди або стану химерного етносу і швидкому інтегруванню в українське тло.

Екологічна освіта у загальноосвітній школі підпорядковується основній меті – дати молоді світоглядні цінності. Тому предмет екології має бути віднесений до загальноосвітніх базових дисциплін гуманітарного циклу. Екологізація шкільних навчальних дисциплін має завершуватися у випускних класах підсумковим, інтегрованим курсом з екології. Про обсяг і зміст цього курсу можна буде говорити лише визначившись з основними засадами і принципами національної концепції екологічної освіти.

2. Екологіві важливо знати історію своєї спеціальності

Обов'язковим елементом змістовної частини кожної шкільної чи вузівської дисципліни є об'єктивний історичний нарис її становлення. Ознайомлення з етапами поступу людської думки у відповідній сфері знань сприяє кращому розумінню логіки дисципліни, усвідомленню її сучасних тенденцій розвитку. Педагогічний ефект об'єктивно написаного історичного

розділу підручника, особливо вузівського, полягає в тому, що молодь простежує розвиток людської думки у відповідній сфері знань, стаючи учасником колективного процесу думання впродовж багатьох поколінь. Коли ж у ряду світових відкриттів та імен вона бачить ще й наших співвітчизників, це значно посилює виховний момент навчального предмету, який працює на педагогічне надзавдання – виховати свідомого громадянина, патріота і просту культурну людину.

Історичній компоненті навчальної дисципліни надається значна увага в освітніх системах усіх країн світу. Німецькі і англосакські підручники взагалі традиційно шанують співвітчизників, а наші сусіди поляки навіть у Лейбніца і Ньютона віднаходять польське коріння і польську психологічну основу творчості. За звичаєм у нас склалась практика написання коротких нарисів історії науки, екології зокрема. Багато в чому вона зберігається й понині. З підручника в підручник, із довідника в довідник мандрують обомі імен-корифеїв, що “засвітилися” ще у застійні часи. Та в цих оглядах не знайдеш українських вчених – класиків природознавства, бо укладачі послуговуються не першоджерелами, а текстами попередніх видань, здебільшого російських. Інерція чи сліпота?

Про зміст історичної компоненти в наших підручниках з екології, що з’явились в останні роки і рекомендовані Міністерством освіти для навчальних закладів, можна мати цілком певне уявлення, погортавши бодай кілька з них. В “Основах екології” Ю.Злобіна – для природничих, с/г, технічних та медичних вузів, розділові “Короткий нарис історії екології. Українська екологічна школа”, вистачило півтори сторінки. Про становлення екології там взагалі на слова, а сама історія розпочинається ... з висловлювання А.Гумбольдта про єдність людини і природи. Думка, ясна річ, правильна, але чи така вже провідна щодо початків предмету? Далі – імена трьох європейських учених, двох російських, що випадково потрапили в поле зору автора, та 14 наших сучасників. Останні, треба гадати, утворюють вітчизняну екологічну школу.

Не висвітлюється історія предмету в підручнику Г.Білявського, М.Надуна, Р.Фурдуя “Основи загальної екології” для студентів природничих вузів. А в підручнику для 10-11-х класів середньої школи “Основи екологічних знань” Г.Білявського і Р.Фурдуя, замість історії екології подається “історія сучасної науки про довкілля”. Розповідь цієї “ нової ” науки вичерпується двома відомими російськими вченими М.Реймерсом і О.Яблоковим та українським вченим К.Ситником. Але ж історія науки, ідеї чи проблеми – це не “прописування” національних квартирних персоналій, нехай і причетних до справи, а становлення шляхів розвитку наукового розвитку наукового напрямку, ідеї. У посібнику “Основи екології” К.Корсака, О.Плахотника також не знайдеш розповіді про це. Спрощено, без викладу теоретичних і методичних передумов, на основі яких здійснюється відбір і аналіз наукових фактів, автори вирішують і питання зміни екологічних парадигм – питання складного, і на жаль, мало поки що опрацьованого. Проблема полягає в тому, що: 1) екологія як наука виникла внаслідок “перебудови” і добре розвинутих галузей знань і лише започаткованих, що не мають ще своєї парадигми (наприклад, соціологія); 2) основна парадигма екології: взаємозв’язок живого з його природним середовищем – набагато старша за віком самої екології і належить до періоду її, так би мовити, передісторії. За Т.Куном, парадигма формулює і виступає гарантом методів її розв’язання. В екології це здійснюється в межах відповідних її розділів – аутекології, демоекології, синекології чи галузевих екологій. К.Корсак, О.Плахотник ототожнюють ці розділи екології з етапами парадигмальних змін у самій науці. Але ж кожна наукова парадигма – це, передусім, відмова від попередніх уявлень у певній сфері знань і перехід на нові принципи. Синекологія ніколи не підміняла демоекологію, а ця остання – аутекологію. Вони співіснують як часткові екології, вирішуючи кожна свої завдання.

Екологія в Україні. Кажучи про українську екологію, будемо мати на увазі комплекс продуктивних ідей, теорій і методів, напрацьованих

українськими вченими у різних галузях екології. Їх дослідження широким потоком влилися до світової екології.

Оцінити продуктивність наших вітчизняних досліджень складно через дискусійність вибору критеріїв. Формальними, з позиції наукознавства, є показники якісного і кількісного складу науковців, причетних до проблеми, кількість публікацій, спеціалізованих установ часописів тощо. Цими екстенсивними показниками найчастіше користуються у звітах, підводячи поточні підсумки тощо. Але найвищим остаточним суддею досягнень і успіхів кожної науки є міра її допомоги впливу чи визначення шляхів діяльності людини. Стосовно екології можна говорити про все перелічене вище в рамках загальної проблеми “людини в природі”, а також опосередкованого впливу проведених під її напором досліджень на саму екологію та суміжні з нею дисципліни.

Досягнення української екології пов'язані, передусім, з класиками - природознавцями докучаєвської школи: Володимиром Вернадським, Георгієм Висоцьким (1838-1940) і Петром Погребняком (1900-1976). Вернадський і Висоцький – учні В.Докучаєва, котрі успадкували від свого вчителя широту світогляду, здатність до гострого аналізу і глибоких узагальнень, багатогранну ерудицію, розуміння потреб життя і вміння визначити головні шляхи науки. Вернадський і Висоцький – два різних шляхи до істини, два різних способи вирішення практичних завдань.

В.Вернадський – всесвітньо визнаний творець багатьох нових наук (геохімія, біогеохімія, радіогеологія, вчення про живу речовину і біосферу), зробив великий внесок у розвиток мінералогії, кристалографії, геології, історії науки і наукового світогляду, а також екології. В.Вернадському належить продуктивна ідея створення кларкових (середніх) величин вмісту хімічних елементів у живій речовині. Цю роботу, розпочату вченим в 1919 році в Україні, завершив О.Виноградов у 1956 році. Тому справедливо було б називати цю теорію іменем Виноградова-Вернадського.

Істотні питання хімізму, біології і родючості ґрунтів, взаємодія між живою речовиною ґрунту і середовищем, тобто питання екології в широкому розумінні,

І.Вернадський розглядав у процесі дослідження багатьох проблем геохімії, біохімії, геології, радіології тощо. Він був організатором перших експериментальних робіт не лише у своїй країні, а й за кордоном, зокрема – з біогеохімії нижчих організмів. Осмислення вченим функцій живих організмів привело його до розуміння живої речовини як сукупності живих організмів – носіїв певної кількості хімічних елементів і пов'язаної з ними енергії. Проникнення живої речовини в природне середовище є її невід'ємною ознакою поряд з такими імментними характеристиками, як маса, хімічний склад та енергія.

На основі постійного кругообігу речовини формується якісно нове явище – біосфера. В.Вернадський в це статичне явище вніс елементи динаміки, об'єктивної кількісної і якісної міри. Він розкрив механізм функціонування біосфери. Лише протягом останніх десятиріч утвердилася ідея про те, що з біогеохімічною циклічністю речовин пов'язані основні властивості ґрунту – родючість і саморепродукція, які відрізняють його від інших геологічних утворень.

Г.Висоцький – “геній, який заблукав у глухий кут лісівництва”, працював у фітогеології та суміжних з нею дисциплінах. Створив учення про екологічні “гізопопи” (грец. – однакові місця). На цій основі опрацював метод аналізу і порівняння зональних типів рослинності. Його схема, що ілюструє залежність клімату, рослинності і ґрунтів, стала класичною і наводиться в усіх енциклопедіях і підручниках з екології.

Науковий метод Г.Висоцького комплексно охоплює всі елементи навколишньої природи. До усвідомлення потреби такого підходу під час екологічного вивчення природи європейська наука прийшла набагато пізніше. Вчений створив наукові основи цілеспрямованого керування екологічними умовами степів. Йому належить видатна заслуга в розробленні проблем біосфери, яку В.Вернадський розглядав як сукупність “плівок” або “згушень” життя. Г.Висоцький назвав ці згушення – плівки біостромою (грец. строма – строкатий килим, покривало). Будучи “зітканими” з фотосинтезуючих організмів, живі покриви енергійно підживлюють біосферу та її підсистеми

нижчого рангу – зоосферу, фітосферу, педосферу тощо. Для поняття “живий покрив” у новітній науковій літературі фігурують такі терміни, як фітогеосфера, біогеоценосфера, біогеосфера. Вони за часом значно пізнішого походження, вторинні щодо визначення “живий покрив” (біострома). Характерно, що їх автори не полаються на першовідкривача концептуального поняття строми або живого покриву.

П.Погребняк - учень Г.Висоцького, розвиваючи ідею екологічних ізотопів, опрацював едафічну сітку рослинних угруповань за кількісними змінами вологості і хімічного багатства ґрунту, зумовленими складом і продуктивністю природних ценозів. Він сформулював закон “едафічної сітки” (1955); “кількісні зміни умов середовища спричиняють якісні зміни ценозів і щоразу в однаковій мірі і послідовності”. Вчений розробив порівняльно-екологічну типологію лісів, а його російський колега С.Соболев – екологічну типологію земель.

Ідеї української порівняльно-екологічної школи, як її офіційно називають, плідно працюють і в суміжних галузях, збагачуючи їх продуктивними концепціями і методами. Зокрема, в ботаніці при паралелізації таксонів природної, девастованої і потенційної рослинності, в географії - при обґрунтуванні об’єму і змісту елементарної одиниці ландшафтознавства (наукова школа Солнцева). Є всі підстави вважати, що завдяки нашим вченим ми маємо завершену таксономію біосфери.

Протягом двох останніх десятиріч розвиток прикладної екології активізував українську природничу науку – ботаніку, зоологію, гідробіологію, географію. В загальному нутрі екологічних досліджень помітне місце належить працям В.Поліщука з гідробіологічних еколого-фауністичних комплексів, Д.Гродзинського – з радіоекології, який уперше із значним випередженням в часі дослідив природу і радіоактивність ґрунтів і рослин України, А.Гродзинського та Є.Головка – з метаболізму ґрунтових екосистем.

В Україні зусиллями і заходами М.Гродзинського та П.Шищенка відбувається становлення екології територіальних систем – ландшафтної екології.

Але дуже слабким є розвиток досліджень практично з усіх важливіших класичних напрямів – біогеохімії, енергетики і структури екосистем, екології редуцентів, екології ґрунту. Це при тому що основні напрями екології ґрунту в світі значною мірою започатковані класиками українського ґрунтознавства – В.Вернадським, Г. Висоцьким, К.Глінкою, Д.Віленським, О.Соколовським. Українські екологи шивчають лісові, трав'яні та інші екосистеми в рамках міжнародних програм, координаційні центри яких розташовані за межами України.

Резюмуючи, не можна не зазначити з прикрістю, що українська екологія після бурхливого розвитку в так звані застійні часи сьогодні нагадує велику руїну. Звичайно, триває накопичення емпіричного матеріалу, але узагальнення його ще попереду, і, коли будуть зроблені, порадують важливими відкриттями [15].

Сучасний світ переживає важкий етап свого розвитку: технократична цивілізація увійшла у протиріччя із законами природи - потребуючи, людство підвищило можливості біосфери відновлювати загублене. Гострота проблеми з новою силою відгукнулася на конференції ООН по навколишньому середовищу і сталому розвитку в Йоганнесбурзі "Ріо + 10" (2002 р.), головним підсумком якої стала незадоволеність її учасників виконанням програми, орієнтованої на зміни взаємовідносин людей, держав, людства в цілому з оточуючим середовищем.

Всесвітній самміт зі сталого розвитку засвідчив, що Україна значно відстає серед інших країн у впровадженні сталого розвитку.

Наука про сталий розвиток в Україні знаходиться на тому етапі, коли дискусії вчених переважно відбуваються в лінгвістичній площині і стосуються того, як називати: сталий розвиток чи стійкий екологічно безпечний, гармонійний, збалансований чи ноосферний (ідею ноосфери запропонував засновник академії наук України Володимир Вернадський). Російські вчені також більш прихильні до терміну "ноосферний розвиток".

На думку Ліпського П.Ю. "зараз треба залишити безплідні дискусії та зосередитись на тому, щоб вияснити, що означає сталий (збалансований, гармонійний) розвиток для України і дійти консенсусу стосовно того, які кроки

повинні бути пріоритетними, і зробити хоча б перші кроки до гармонійного соціо - еколого - економічного розвитку" [24].

Нині надзвичайно важливим завданням є підготовка суспільства до розуміння безальтернативності збалансованого (економіка повинна вписуватись в екологічні можливості територій) і комплексного економічного, соціального та екологічного розвитку з метою підвищення якості життя людей, осмислення ролі екологічної освіти.

Сьогодні шкільна освіта не відповідає вимогам часу, а сама школа у певній мірі відбиває стан культури у суспільстві, ніж є генератором нових цінностей, впроваджених у навчально-виховний процес. Іншими словами - школа не являється моделлю для суспільства, де діти отримують всебічний досвід успішного перетворення світу. Вищесказане свідчить про потребу *екологічного виховання* підростаючого покоління, якого чекає оволодіння формами культурної комунікації з оточуючим середовищем. Характер взаємодії людини з оточуючим його природним і соціальним середовищем завжди відображає той тип культури, носієм якої він являється. Без змін у природі природокористування не можна сподіватися на позитивні зміни в екосфері.

Концептуальні підходи до моделювання екологічного виховання дітей і підлітків

У формуванні екологічної культури підростаючого покоління головна роль належить вихованню, яке надає підтримку особистості в його духовному становленні і допомагає у гармонізації відносин з оточуючим світом, що, в свою чергу, визначає перспективи соціального і культурного розвитку всього суспільства.

Характерною ознакою модернізації освіти є те, що освітня політика надає освітнім закладам широкі права у самостійному виборі стратегії розвитку. Надання таких прав сприяє адміністрації освітнього закладу у використанні методу моделювання як найбільш адекватного засобу знаходження оптимального вирішення проблеми, так як він дозволяє

створити об'єкт в цілому таким, яким бажають бачити його проектувальники у найближчій перспективі.

Об'єктом моделювання у сучасній педагогіці інколи виступає цілісний навчально-виховний процес освітнього закладу, інколи - його пріоритетний напрямок (у нашому випадку - екологічне виховання), а інколи - особистість вихованця. Таке моделювання виконує функцію створення об'єкту.

Ні процес моделювання, ні створена модель не являються самоціллю. До бажаного результату повинна привести реалізація моделі. Сутність цілеспрямованості при моделюванні полягає у тих змінах, які відбудуться в особистості під впливом виховних дій. Таким результатом є формування і розвиток у дітей і підлітків екологічної культури.

Людину, наділену екологічною культурою, відрізняє вміння досягати гармонії не тільки із зовнішнім, але і з внутрішнім світом. З цих позицій сенсове значення екології не вичерпується його біологічними знаннями, а розуміється як синтез знань (природничих, технічних, гуманітарних), емоційно-ціннісне ставлення підростаючого покоління до природи і його досвіду взаємодії з оточуючим середовищем - природним і соціальним.

Оволодіння учнівською молоддю екологічними знаннями і досвідом з навколишнім середовищем проходить на почуттєво-емоційному і нормативному рівнях. Вікова та індивідуальна різниця в об'ємі і якості знань, у досвіді емоційних переживань і практичної участі в природоохоронній діяльності обумовлює різний рівень їх екологічної культури, різну міру здібності гармонізувати відносини з навколишнім світом.

Між тим, практика виховання свідчить про те, що культура взаємодії з навколишнім середовищем у більшості дітей і підлітків знаходиться на недостатньому рівні і сприйняття ними природи обмежується уявленнями про неї лише як про об'єкт антропогенного впливу.

Викладені у посібнику структурно-функціональні моделі екологічного виховання базуються на концептуальній моделі "Екологія і культура". Вона

представлена нижче у вигляді взаємопов'язаних декількох згрупованих структурних блоків теоретичних положень.

Блок 1. Мета і задачі екологічного виховання

Цілеполягання у вихованні завжди пов'язане з визначенням ціннісних орієнтирів, якими керуються у своїй діяльності педагоги. Складність процесу полягає у тому, що виховні цінності, як ідеальні феномени, вступають у протиріччя з реальним життям, яке найчастіше пропонує меркантильні, аморальні зразки поведінки людей.

Всупереч негативним реаліям екологічне виховання покликане сприяти формуванню і підтримці у дітей і підлітків ціннісних установок, по яким можна визначити людину екологічно культурну. Цьому сприяє рішення наступних задач:

- виховання у підлітків нової екологічної свідомості, яка виключає антигуманне ставлення до природи;
- формування культури взаємодії з навколишнім середовищем - природним і соціальним, основу якої складають духовно-моральні цінності, які являються регуляторами інтересів і потреб дітей, залучення підлітків до здорового образу життя;
- розвиток у дітей і підлітків екологічної ініціативності у поліпшенні середовища проживання, готовності приймати участь в різних видах практичної діяльності екологічної спрямованості.

Блок 2. Вихідні принципи екологічного виховання:

- пріоритетність екологічних цінностей в організації життєдіяльності дітей у навчальних закладах;
- відповідність змісту екологічного виховання віковим і індивідуальним особливостям світосприйняття підлітків;
- системність в екологічному вихованні, як умова безперервності розвитку екологічної культури дітей від молодшого до старшого віку;

- різнобічність виховних впливів, яка обумовлює розвиток інтелектуальної, емоційної і діяльнісної сфер особистості дитини;
- екологічна компетентність педагогів - організаторів виховного процесу.

Блок 3. Зміст процесу екологічного виховання

Визначення і опис змісту діяльності і послідовних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей, здійснюється в процесі програмування екологічного виховання.

При розробці програми екологічного виховання в рамках концептуальної моделі "Екологія і культура" необхідно притримуватися наступних положень:

- міждисциплінарна побудова навчально-виховного процесу в освітньому закладі спрямована на подолання у свідомості дітей постулату про домінуючу роль людини над природою;
- сприйняття засвоєнню знань дітьми цінностей добра як протипага егоцентричному ставленню до оточуючого середовища;
- акцентування екологічного виховання на розвитку у дітей і підлітків почуттєвої і діяльнісної сфер психіки;
- культивування у дитячому середовищі здорового образу життя і гуманного ставлення до природи.

Глобальний характер екологічної кризи виявило проблему екологічного виховання на цивілізаційний рівень, визначив її пріоритетність. Такий погляд на роль і значення екологічного виховання потребує усвідомлення його не як одного із напрямків виховання (саме так воно здійснюється на практиці), а як всеоб'ємного процесу, який торкає всі аспекти розвитку особистості підростаючої людини через систему його стосунків з природою, соціумом і самим собою. Насиченість життєдіяльності освітнього закладу екологічними цінностями допомагає адаптувати підлітка у природу. Екологізація навчально-виховного процесу - сутність міждисциплінарного підходу до його організації.

У формуванні екологічної культури як стратегічної мети екологічного виховання підлітків найбільш істотними є заміна їх світоглядної парадигми. Світогляд включає до себе оціночний елемент, охоплюючи всю систему ставлення особистості до навколишнього світу як засобу емоційно-моральної ідентифікації з ідеалом. У структурі світогляду цінності являються базовим компонентом особистості, визначаючим її спрямованість. У відповідності зі світоглядними цінностями у особистості формується уявлення про сенс життя, про те, який стиль ставлення до навколишнього світу буде домінувати.

Під екологічними цінностями мається на увазі, перш за все, Життя і Природа. Від того, наскільки успішно педагогам вдається сформувати у свідомості вихованців установку на ці цінності, залежить ефект екологічного виховання.

Формування екологічної свідомості неможливо при зберіганні орієнтирів і цінностей людського існування за рахунок, головним чином, матеріальних факторів, де духовності належить лише роль феномену, сприяючого матеріальним цінностям. У сучасних умовах збільшується значущість механізмів, пов'язаних зі світом людини, з цілями ціннісноутворюючих факторів, які поза залежністю від часу і обставин обумовлюють збереження людської сутності, забезпечуючи їх захист і самозбереження.

Корекція культури сучасних підлітків може здійснюватися за рахунок змін світогляду на оточуючий світ і свого місця у ньому, засвоєння екологічної етики. Механізмом же залучення дітей до нової екологічної культури є засвоєння цінностей *добра, самообмеження і творіння*. Ця система моральних установок являється протиположною егоцентричного характеру ставлення підлітків до навколишнього середовища.

Доброта - властивість людини, яка по мірі культивування стає його духовним станом. Така людина відкрита і терпляча до людей, готова завжди прийти на допомогу людям, які її потребують.

Самообмеженість припускає розвиток вольової сфери особистості, прагнення протистояти негативним явищам, приведення в дію механізмів самовиховання.

Звернення до цих цінностей викликано потребою закріпити фундамент моралі сучасного підлітка.

Особливості виховання цінностей такі, що вони тільки тоді набувають сенс, коли особистість надає їм перевагу, тому екологічне виховання не зводиться тільки до зовнішніх впливів, багато залежить від самої особистості у досягненні гармонії із зовнішнім і внутрішнім світом, її готовності до усвідомленого самообмеження своїх потреб.

Таким чином, процесуальна сторона екологічного виховання полягає у перетворенні екокультурних цінностей у особистісно-значущі.

Прийнято вважати, що рівень екологічної вихованості визначається сформованістю системи природничонаукових знань про картину світу для підтримання стійких уявлень в учнів, про організацію форм взаємостосунків людей з навколишнім середовищем.

Установка на інтелектуальну освіту вступає у протиріччя із законами розвитку дитини, так як у ньому велика увага надається розвитку інтелектуальних здібностей дітей.

Почуття - це ступені до розвитку, а їм передують відчуття. Тому залучення дітей до екологічної культури проходить тим успішніше, чим інтенсивніше поширюється емоційний досвід взаємодії з природою, який дозволяє дітям і підліткам більш відповідально і бережливо відноситись до об'єктів природи і надасть можливість міркувати про істинну моральність по відношенню до оточуючого їх світу.

Зміст екологічного виховання необхідно співвідносити з інтересами і потребами дітей. В сьогоденні, як показує практика, зміст діяльності, в яку залучаються підлітки, слід збагачувати:

- створюючи в освітніх закладах особливе психологічне середовище, зорієнтоване на екологічні цінності (здоровий спосіб життя, культуру

- міжособистісних стосунків, практична участь у поліпшенні екологічної ситуації у своєму місті, районі, селищі);
- пов'язуючи екологічне виховання з економічною освітою в інтересах розвитку прогностичних здібностей дитини;
- включаючи у виховний процес елементи краєзнавчої діяльності, володіючи значним екокультурним і оздоровчим потенціалом;
- насичуючи сумісну діяльність дітей спілкуванням, грою і творчістю для надання їй більшої привабливості;
- звертаючись до позитивних прикладів природо-відповідальної діяльності людей, щоб подолати у сучасних дітей песимізм, виникаючий на ґрунті зневіри у можливості людини змінити світ до кращого.

Блок 4. Розвиваючі технології екологічного виховання

Під технологіями екологічного виховання розуміється система психолого-педагогічних прийомів і методів, яка забезпечує просування дитини в освоєнні культурних форм взаємодії з навколишнім середовищем і вихід на новий рівень якості життя. Провідною силою розвитку виступає екокультурний дисбаланс у стосунках дитини з оточуючим світом, на ліквідацію якого спрямовані технології.

Технології екологічного виховання покликані не тільки поширювати знання дітей про екосистеми, закономірності функціонування природних об'єктів, але і стимулювати розвиток у них почуттєвої сфери, емпатичної вразливості. Необхідно також навчати підлітків засобам самопізнання і залучати їх до практичної діяльності екологічної спрямованості, сприяючи ініціативі самих дітей, створюючи ситуації живого контакту з природою.

Найбільш продуктивним у виховному сенсі є використання *методу проектів*, який застосовується до учнів різного віку - від молодших школярів до старшокласників. Метод проектів допомагає поставити учнів в активну позицію, розвиваючи у них уміння передбачати свою діяльність, бачити її перспективу. Технологія проектування забезпечує включення дітей і підлітків до діяльності по поліпшенню навколишнього середовища. Поряд з тим, нею

передбачається підтримка дитячих ініціатив, створення ситуацій для живого контакту з природою, сприяючих реалізації потреб підлітків у самопізнанні.

Ефективність використання технологій екологічного виховання залежить від співвідношення їх з психологічними особливостями дітей різних вікових груп, специфікою їх світосприйняття і досвідом взаємодії з навколишнім середовищем.

Так, в роботі з дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку слід мати на увазі, що найбільш значущим для них виступає соціальний аспект стосунків, ніж стосунки з природним оточенням, яке вони сприймають як природній життєвий фон. Технологія екологічного виховання повинна враховувати міфологічність світосприйняття у дітей цього віку і високу інтенсивність накопичення ними особистого досвіду, стимулювати у них бажання оволодіти фізичною культурою, культурою поведінки і навичками ділового спілкування. Заохочуючи любі контакти дітей з природою, педагог навчає їх нормам екологічної етики, розвиваючи сприйняття краси оточуючого світу, вміння спостерігати, здійснювати добрі справи, посильно приймати участь по догляду за рослинами і тваринами, у насадженні дерев разом з дорослими та інше.

Своєрідність підліткового віку є у тому, що він надзвичайно діяльний, практично зорієнтований і дуже емоційний, тому рухливі і ділові ігри, екологічні практикуми, екологічний туризм, діяльність по благоустрою навколишнього середовища можна віднести до тих організаційних форм екологічного виховання, які відповідають потребам, можливостям підліткового віку і дозволяє формувати готовність оберігати і захищати природу. Виховні технології по розвитку у школярів-підлітків екологічного виховання спираються на їх прагнення до поглибленого самопізнання, пов'язаного з ефектом "дорослості", на потребу до творчої реалізації. Вони допомагають ув'язати отримані знання про оточуючий світ з особистісним самовдосконаленням (особливо у відношенні знань по профілактиці хворобливої залежності від куріння, алкоголю, наркотиків).

Психологічна готовність старшокласників до життєвого самовизначення - головне новоутворення особистості даного віку. Цим пояснюється підвищений інтерес молоді до збереження особистого здоров'я, до стратегії виживання людства і біосфери. В роботі зі старшокласниками доцільно використовувати такі технології екологічного виховання, які співпадали б з ритмом світосприйняття молодих людей, допомагали формувати у них особистісно-значуще сприйняття екологічних проблем. Важливо також, щоб вони забезпечили формування у молоді установки на персональну участь у їх вирішенні, розвиток правової культури.

Блок 5. Критерії екологічної вихованості

Визначення критеріїв екологічного виховання пов'язано з розкриттям сутності цього процесу, яка складається з розвитку підростаючої людини як суб'єкта культури (інтелектуальної, почуттєвої, етичної) у взаємовідносинах з навколишнім середовищем.

Спрямованість екологічного виховання на формування і розвиток дітей як носіїв екологічної культури дозволяє вважати її загальним критерієм екологічної вихованості особистості. Екологічна культура синтезує у собі такі показники, як знання дитини про екосистеми, розвиненість його емоційно-ціннісного відношення до природного і соціального оточення, навички взаємодії з природними об'єктами. Тим самим вона демонструє можливості позитивного впливу людини на природу; підтримка її балансу, підвищення якості навколишнього середовища.

Стосовно до дитячого і підліткового віку велике значення мають критерії екологічної культури, які співвідносяться з новоутвореннями, сприяючими віковій періодизації розвитку людини у дитячому віці.

У якості приватних критеріїв екологічної культури школярів з урахуванням вікової модифікації виділені наступні:

- високий рейтинг у системі особистісних переваг таких цінностей, як природа і різноманітність проявів життя, що визначає духовно

моральні принципи гуманного відношення до оточуючого середовища;

- глибокий емоційний зв'язок з природним світом, відчуття краси, симпатія до живих істот;
- особисте сприйняття екологічних проблем, занепокоєність ними, соціальна установка на посильний вклад у їх вирішення, на захист своїх громадянських прав на екологічно сприятливе середовище.

Такі основні блоки концептуальної моделі, обумовлюючи підходи до створення структурно-функціональних моделей екологічного виховання у різних типах освітніх закладів. Функціонування моделі забезпечується ефективним управлінням нею, підключенням матеріальних і творчих ресурсів освітнього закладу, залученням самих дітей і їх батьків до реалізації моделі екологічного виховання.

РОЗДІЛ 4. ТИПОВА МОДЕЛЬ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У сучасності система неперервного екологічного виховання, яка склалася в Україні, продовжує удосконалюватися. Загально визнано значення її першої ланки - екологічне виховання дітей дошкільного віку. Традиційно воно здійснюється у розвиненій державній системі суспільного виховання.

Результатом пошуку дослідників і практиків нового напрямку дошкільної педагогіки стають програми, так чи інакше спрямовані на вирішення питань екологічної підготовки дітей у період дошкільного дитинства. Різноманітний програмно-методичний матеріал дозволяє поставити питання про створення *типової моделі екологічного виховання дошкільників*, яка представляє собою теоретичну побудову еколого-педагогічної роботи з дітьми 2-7 років в умовах любого (державного чи приватного) дошкільного закладу.

Типова модель екологічного виховання дітей у дитячому садку включає наступні компоненти: ціль, зміст, методи, технології, показники екологічної вихованості, а також її можливі варіації. Кожна структурна ланка моделі виконує визначену функцію. *Ціль* показує до чого прагне педагогічний колектив закладу, які якості він хоче розвивати у дітях. *Зміст* демонструє, чим нова методика по суті відрізняється від традиційного ознайомлення дітей з природою - методики, які існують не один десяток років. Зміст моделі розкриває, що таке екологічний підхід в ознайомленні дітей з природою.

Наступний компонент - *методи* - дають уявлення про провідні засоби реалізації змісту і досягнення мети. Методи демонструють як треба знайомити дітей з природою, які види діяльності доцільно використовувати у педагогічному процесі, як їх організовувати, здійснювати, щоб у дошкільників розвивались потрібні якості. У технологіях об'єднані зміст і методи екологічного виховання, сукупність яких відображена у системі конкретних заходів. Кожна технологія передбачена для визначення вікової групи дітей, вона дозволяє вихователю досягнути запланованого результату.

Показники екологічної вихованості розкривають особливості старшого дошкільника, по яким можна судити, що екологічне виховання відбулося - дитина набула якості екологічної культури.

Пропонована модель екологічного виховання дітей у дитячому садку розроблена з урахуванням того, що перші сім років життя дитини являються періодом його інтенсивного розвитку. Це період неперервного удосконалення фізичних можливостей, психіки і становлення особистості. Дитина в ці роки оволодіває тілом і головними рухами; на основі сенсорики, що швидко розвивається, і рухливої координації формуються і удосконалюються процеси сприйняття.

Дитина оволодіває мовою, а інтелект його проходить основні стадії розвитку - від наочно-дійового мислення до логічного. Скоро накопичується життєвий досвід, поширюється коло уявлень, емоційність дитини стає керуючою. З'являється самосвідомість, розуміння свого місця у колі близьких і знайомих людей. Дитина починає усвідомлено орієнтуватися в оточуючому предметно-природному світі.

Практикою дошкільного виховання, а також багаточисельними психолого-педагогічними дослідженнями встановлено: елементарні, наочно представленні залежності природних явищ доступні уже дітям молодшого дошкільного віку.

При відповідній організації педагогічного процесу дошкільники розуміють залежність життя рослин від таких факторів, як світло, волога, тепло, ґрунт; із зацікавленістю відносяться і розуміють явища пристосування диких тварин до середовища проживання. Дослідженнями встановлено, що у дошкільному віці йде процес диференціації уявлень про живе і неживе: малюки відокремлюють живе через сенсорні сприйняття, старші діти можуть позначити словом ряд значущих ознак живого організму (рухаються, ростуть, потребують харчування та інше).

Типова модель екологічного виховання дітей дошкільного віку враховує і такі важливі характеристики дітей цього віку як підвищена емоційність, вразливість.

Поряд з віковими особливостями дітей модель екологічного виховання враховує і специфіку їх життєдіяльності в існуючих сьогодні дошкільних закладах. Особливістю дошкільного закладу є довге щоденне перебування у ньому дітей, їх спілкування з двома вихователями, наявність необхідних режимних моментів - харчування, прогулянок, сну, рухливих ігор, гігієнічних процедур, занять. Крім занять, все останнє входить у поняття повсякденного життя, навчально-виховне значення якого дуже велике. Ранкові години, прогулянка, вечірній час представляють можливість вихователью проводити з дітьми різноманітні екологічні заходи у приміщенні і на ділянках дитячого садку. Повсякденне життя - це специфіка дошкільного закладу, типові обставини, які істотно відрізняють дитячий садок від всіх інших освітніх закладів. Саме головне - саме у повсякденному житті вихователь здійснює вільне спілкування з дітьми, проводить планові заходи з малими групами або індивідуально. Особливо значущими є організація різних видів сумісної діяльності вихователів з дошкільниками.

Мета і зміст екологічного виховання дошкільників.

Ціль екологічного виховання визначається як формування у дошкільників починань екологічної культури - базових компонентів особистості, які дозволяють у подальшому успішно привласнювати у сукупності практичний духовний досвід взаємодії людства з природою, який забезпечить його виживання і розвиток. Формування починань екологічної культури можна розглядати як становлення у старших дошкільників усвідомлено - правильного відношення безпосередньо до самої природи у всьому її різноманітті, до людей, які охороняють і створюють її, створюють на основі її багатств матеріальні або духовні цінності. Це також відношення до себе, як частки природи, розуміння цінності життя і здоров'я та їх залежності від стану навколишнього середовища.

Початкові елементи екологічної культури складаються під керівництвом дорослих на основі взаємодії дітей з предметно-природним світом, який їх оточує: рослинами, тваринами, середовищем їх існування, предметів, виготовленими людьми із матеріалів природного походження.

Екологічне виховання як достатньо новий напрямок дошкільної педагогіки базується на класичній екології. Поняття у формі конкретних прикладів із найближчого оточення дитини-дошкільника являються змістовною основою для формування правильного погляду на природу і усвідомленого відношення до неї.

Дитина з самого народження оточена різноманітними проявами життєдіяльності рослин, тварин, людини, може їх спостерігати самостійно і під керівництвом дорослих. Цілеспрямоване виховання у спеціально створених умовах дозволяє показати дошкільнику провідні ідеї екології: організм і середовище, угруповання організмів і середовище, людина і середовище.

Зміст екологічного виховання дітей дошкільного віку включає два аспекти: передачу екологічних знань і їх трансформацію у стосунки. Знання являються обов'язковим компонентом процесу формування початку екологічної культури, а відношення - кінцевим його продуктом. Екологічні знання формують усвідомлений характер відношення, дають початок екологічній свідомості. Відношення, побудоване поза розумінням закономірних зв'язків у природі, соціоприродних зв'язків людини з навколишнім середовищем не може бути стержнем екологічної вихованості, початком розвиваючої екологічної свідомості, бо воно ігнорує об'єктивно існуючі процеси і спирається на суб'єктивний фактор.

Біоцентричний підхід до питань екологічної освіти дітей, який ставить до центру уваги природу і, який розглядає людину як її частину, робить необхідним вивчення закономірностей, які існують у самій природі. Їх досконале знання дозволяє людині правильно взаємодіяти з нею і самому жити по її законам.

Вивчення законів природи може бути розпочато у дошкільному дитинстві, бо цілий ряд їх зовнішніх проявів носить наочний характер, що робить їх досяжними для розуміння і засвоєння дошкільникам. Можливість і успішність цього процесу підтверджена численними психолого-педагогічними дослідженнями. Можна визначити приблизний перелік конкретних екологічних залежностей, які можуть складати ядро екологічних знань, досяжних пізнанню дошкільників, так як це знання про об'єкти природи із безпосереднього їх оточення:

- потреба живих істот у харчуванні і воді, пристосованість їх будови до поглинання поживних речовин, води, їжі (на прикладі людини, любих рослин і тварин, з якими знайомляться діти); яскраві форми пристосувальної поведінки тварин (на прикладі перелітних птахів, сплячки звірів та інше);
- потреба живих істот у теплі, різноманітні форми пристосування рослин, тварин, людини до життя у зимових умовах (на прикладі трав'янистих і деревних рослин ділянки, лісових звірів, комах, риб кутка природи);
- потреба живих істот у повітрі (кисні), пристосування їх будови до дихання (на прикладі людини, акваріумних риб, кімнатних рослин);
- потреба рослин у світлі, пристосування листків до його поглинання (на прикладі любих рослин з найближчого оточення);
- пристосування будови і поведінки тварин до життя у визначеному середовищі, пересування по визначеному субстрату (на прикладі акваріумних риб, декоративних і зимуючих птахів, лісових і свійських тварин);
- пристосування тварин до захисту від ворогів (захищений окрас, наявність спеціальних покривів та інше на прикладі кутка природи, мешканців лісу);
- пристосування живих істот до розмноження, тварин - до вирощування потомства (на прикладі однолітніх трав'янистих

рослин, городніх культур, декоративних птахів і звірів куточки природи, свійських тварин);

- взаємозв'язок і пристосованість живих істот до життя в угрупованні (на прикладі акваріумної екосистеми, лісу, ставків);
- середовищеутворююча роль людини (на прикладі свійських тварин, мешканців кутка природи, кімнатних рослин, городніх культур);
- потреба живих істот у комплексі умов (їжі, тепла, світла, повітря, безпека та інше), залежність від нього їх стану (на прикладі людини, рослин приміщення і ділянки, свійських тварин і мешканців кутка природи).

Передача екологічних знань - це початковий стан у процедурі відпрацювання правильного відношення до навколишнього світу. Трансформація знань у відношення здійснюється при наявності цілого ряду умов:

- використання вихователем особистісно-орієнтованих методів роботи з дітьми, коли педагог розуміє і відчуває кожну дитину, тепло, з увагою відноситься до всіх - в результаті у дітей з'являється довіра до вихователя, він стає "близькою людиною" і авторитетом;
- наявність достатньої кількості живих об'єктів природи у просторі життєдіяльності дітей, з якими вихователь правильно взаємодіє (діти спостерігають як дорослий турботливо відноситься до рослин, мешканців кутка природи, чують його пояснення - це стає для них зразком для наслідування);
- систематичного включення дітей у різноманітну практичну, пізнавальну, творчу діяльність, пов'язану з об'єктами природи (спостереження, доглядання за ними, створення календарів та інше). Особливе значення мають: регулярна участь дошкільників у діяльності по створенню і підтримці необхідних умов для життя рослин і тварин, заохочення вихователя, його позитивна оцінка їх успіхів в набутті практичних навичок;

- використання педагогом в еколого-педагогічному процесі методів і прийомів, які викликають у дітей позитивний емоційний відгук на об'єкти природи, часте включення гри у заняття, спостереження, праця.

Різноманітна діяльність пов'язує екологічне виховання з усім процесом розвитку особистості дитини. В процесі екологічного виховання дошкільників мають місце наступні види діяльності:

- сюжетно-рольова гра, яка відображує різноманітні явища в природі;
- практична діяльність по створенню і підтримці умов для рослин, тварин, які мешкають в одному просторі з дітьми;
- створення ізопродукції на основі вражень на природу;
- спостереження - пізнавальна діяльність, за допомогою якої дитина отримує сенсорну інформацію про природу або діяльність людей у ній;
- експериментування: пізнавальна практична діяльність з об'єктами природи, яка супроводжується пошуковими діями, спостереженням, виказуваннями;
- мовна діяльність, яка включає питання, повідомлення, участь у бесіді, яка дозволяє дитині уточнити уявлення про природу і ставлення до неї за допомогою слова.

Методи екологічного виховання

Створення і підтримка необхідних умов для мешканців "зеленої зони" дитячого садку - провідний метод екологічного виховання.

Серед різноманітних методів екологічного виховання саме важливе місце слід відвести *діяльності*, за допомогою якої все живе, що знаходиться у полі зору дитини, благополучно живе, нормально себе відчуває і розвивається, цвіте і дає потомство. Ця діяльність - ніщо як створення і підтримка умов для рослин і тварин, які знаходяться у різноманітних "екологічних просторах" дошкільних закладів.

Створення стаціонарного еколого-розвиваючого середовища у дитячому садку - це безперервний педагогічний процес, який включає організацію "екологічних просторів", їх удосконалення, щоденну підтримку умов, необхідних для повноцінного життя всіх живих істот. Така постійна діяльність являється методом екологічного виховання, так як вона привчає систематично піклуватися "братами меншими", які мешкають в одному життєвому просторі із дітьми. Але методом ця діяльність стає лише у тому випадку, якщо вона включена в педагогічний процес і виконується сумісно дорослими і дітьми.

Сумісна трудова діяльність у зеленій зоні дитячого садку, вирощування рослин, турбота про дорослих тварин і їх потомстві, яка здійснюється у повсякденному житті, можуть приймати різні форми і проходити з різним ступенем участі як дорослих, так і дітей.

У сумісній діяльності, у всіх формах її прояву найбільше значення має відношення вихователя до об'єкту діяльності, яке проявляється в його зацікавленій розповіді, оцінці, поясненнях і правильних діях. Дорослий своєю поведінкою створює взірць взаємодії з природою, небайдужого відношення до неї, демонструє необхідність і значущість всього того, що звернується на очачу дітей.

Сумісна діяльність дорослих і дошкільників можна здійснюватися у будь-якому "екологічному просторі" у приміщенні і на ділянці дитячого садку. Сама розповсюджена форма сумісної діяльності - це створення і підтримка необхідних умов для мешканців групового кутка природи. Конкретна організація сумісної діяльності з дітьми різного віку включає ще одне важливе явище - педагогічне спілкування, яке завжди супроводжує взаємодія педагога з дітьми. У спілкуванні має значення не тільки його зміст, але і форма - загальний тон, підбір висловлювань, інтонація. Оптимальним педагогічним спілкуванням вихователя з дітьми є таке, при якому створюються найкращі умови для розвитку дитини, його активної творчої участі у діяльності.

Щоб сформувати у дітей екологічну культуру педагог спеціальним образом організовує їх екологічну діяльність. З цією метою він використовує:

- демонстрацію вихователем зразка взаємодії людини з природою, у якому реалізується екологічний підхід до всього живого, чутливе гуманне відношення;
- демонстрацію способів спілкування з об'єктами природи - зацікавленої практичної взаємодії;
- навчання дітей прийомам і операціям по догляду за рослинами і тваринами, побудоване на основі розуміння потреб живого організму;
- непряме навчання діалогу, умінню слухати іншу людину, реагувати на її слова;
- розвиток спостережливості дітей, розуміння ними причинно-наслідкових зв'язків у природі.

Конкретна методика сумісної діяльності вихователя з дітьми по створенню і підтримці необхідних умов для рослин і тварин залежить від їх віку; психологічні особливості дошкільників різного віку - це один із критерійних моментів у побудові *типової моделі* екологічного виховання у дитячому садку.

У молодшому дошкільному віці у сумісній діяльності з дорослими діти являються більше спостерігачами, чим практичними вихованцями. Але саме у цьому віці зразок взаємодії з природою має рішуче значення: діти чують ніжну розмову дорослого з тваринами і рослинами, короткі і ясні пояснення про те, що і як треба робити, бачать дії вихователя і охоче приймають у них участь.

Ступінь самостійності дошкільників і функції вихователя постійно змінюються, але діяльність по створенню умов для об'єктів природи залишається сумісною. У середній групі вихователь і діти виступають у парі, але пріоритет залишається за дорослим, що відображується у формулі: "Я роблю - ви мені допомагаєте. Ви мої помічники. Ми разом турбуємося про наших вихованців!"

У старшому дошкільному віці самостійність дітей інтенсивно підвищується, стає нормою форма чергування дітей у куточку природи.

Дорослий і діти міняються ролями: діти роблять все необхідне самі, а вихователь їм допомагає. Навчання дошкільників у сумісній діяльності по створенню необхідних умов для рослин і тварин проходить непрямо - як допомога дорослій дитині. Формула цього віку інша: "Ви робите самі, а я вам допомагаю. Я ваш помічник, допоможу зробити все, що поки вам не вдається: спитаю, підкажу, покажу". Вихователь обов'язково відмічає всі досягнення і самостійність дітей, хвалить їх за впевненість і ініціативу.

Другий момент методики є традиційним - це реальні трудові операції по поліпшенню умов для тварин і рослин. Вони повинні заключати у собі життєву і педагогічну відповідність: їх виконання проходить з максимальною увагою до живої істоти, заради якої вони відбуваються з максимальною доручністю для дитини. Вихователь вчить дітей виконувати всі дії спокійно, не поспішаючи, обережно, щоб не злякати птахів і риб, не зламати рослину. У всіх трудових операціях головним залишається живий об'єкт, а самі операції мають підлегле значення.

Третій момент методики (заклучний огляд) дозволяє побачити відповідність трудових зусиль. Діти спостерігають, як птах клює зерно, купається у чистій воді, як риби поїдають дафнію та інше - всім мешканцям стало краще від того, що попрацювали чергові. Вихователь хвалить дітей, вони радіуються заохоченню. Це - *емоційне завершення* сумісної діяльності вихователя і дітей чергових. Воно підсилює у них впевненість, породжує розуміння важливості реальної практичної турботи про мешканців кутка природи, викликає бажання знову приймати участь у цьому заході.

Організація чергування у кутку природи передбачає сумісну діяльність одних і тих же дітей з вихователем на протязі декількох днів (від 2-х до 5-ти). Оптимальним варіантом є чергування трьох дітей підряд три дні. За цей час 5-6 річні дошкільники здатні зрозуміти сенс і значення обов'язкового догляду за живими об'єктами природи, набути початкові практичні навички.

Весь процес організації чергування з дітьми старшої групи на протязі навчального року можна умовно розділити на періоди: початковий - він падає

на осінні місяці, середній - він розтягується приблизно на чотири місяці (грудень-березень) і заключний (квітень і травень).

У ці періоди по-різному здійснюється сумісна діяльність вихователя з черговими, відбувається поступове нарощування самостійності дітей. Початковий - це період, коли діти вперше приймають участь у чергуванні, і вихователь навчає їх всьому процесу. У сумісній діяльності цього періоду пріоритет у вихователя - він повністю включається в трудові операції, все робить разом з дітьми, показує і коректує.

Наступний етап - це, коли діти будуть чергувати по другому і третьому разу. Чергові починають все робити самостійно, вихователь стоїть поруч і допомагає їм - словом і справою. В одну команду краще об'єднати дітей з однаковими вміннями і східними темами роботи.

На останньому етапі, коли діти приймають участь у чергуванні уже по третьому, четвертому і, навіть, по п'ятому разу, вихователь у сумісній діяльності віддає пріоритет дошкільникам. Він знаходиться не поруч, але близько, здійснює візуальний контроль. Вихователь хвалить дітей за обережні дії, бережливе ставлення до рослин, птахів, правильність виконання трудових операцій, їх якість, за самостійність, впевненість і ініціативу.

Аналогічним чином організується сумісна діяльність по вирощуванню росли на ділянці дошкільного закладу (квітників). Праця дітей, якою би об'єму вона не була, всякий раз стає екологічно доцільною, якщо простежується залежність життя і стану рослин і тварин від умов, у яких вони знаходяться, якщо у дошкільників закріплюється розуміння того, що ці умови створюються працею людей.

Таким чином, діяльність, яка здійснюється повсякденно, - турбота про тварин, створення і підтримка необхідних умов для всіх живих істот, які знаходяться у життєвому просторі дітей - *є головним методом екологічної свідомості*, перших практичних умінь певної взаємодії з природою найближчого оточення.

Спостереження - метод чуттєвого пізнання природи

У повсякденному житті, частіше всього у ранкові години і на прогулянках, здійснюється друга, дуже важлива для екологічного виховання і типова для дитячого садка, діяльність. Це спостереження за всіма тими природними об'єктами, які оточують дітей. Сутність спостереження полягає у чуттєвому пізнанні природи, у пізнанні різноманітності рослин і тварин, різноманітних явищ неживої природи. Це пізнання здійснюється через різні форми сприйняття - зорові, слухові, тактильні та інші. Правильна організація чуттєвого пізнання природних об'єктів забезпечує формування і розвиток у дітей чітких уявлень, естетичних почуттів, оціночних обговорень. Педагогічне керівництво спостереженнями дозволяє навчити відокремлювати самі різні ознаки об'єктів природи, орієнтуватися у найбільш значущих із них, виявляти взаємозв'язок рослин і тварин з навколишнім середовищем.

Психологи розглядають спостереження як результат сенсорного сприйняття, у процесі якого протікає розвиток розумової діяльності.

Дослідження і практика дошкільного виховання дозволяє виділити ряд основних компонентів змісту спостережень дітей за живими об'єктами еколого-розвиваючого середовища дошкільних закладів. До них відносяться: виділення самих об'єктів (цілого) їх частин (визначення особливостей будови); визначення різноманітних проявів живих істот (способів їх функціонування, поведінки); визначення властивостей і характеристик об'єктів і їх частин (кольору, розміру, форми та інше); виділення компонентів зовнішнього середовища і їх якісних характеристик. Такий зміст дозволяє дітям на основі спостережень установлювати зв'язки між живими об'єктами і умовами їх життя, тобто забезпечує накопичення конкретних, почуттєвих, екологічно значущих знань, які ведуть до розуміння залежностей, існуючих у природі.

Зміст спостережень за тваринами (по аналогії з рослинами) є: особливості їх будови, форми поведінки, компоненти середовища проживання, прояву пристосувального взаємозв'язку з ним, характер взаємодії людини з тваринами.

Крім змісту в спостереженні важлива організаційно-методична форма його проведення. Враховуючи психологічні особливості дітей (постійна увага, прагнення до дії), з одного боку, і специфіку спостереження як пізнавальної діяльності, яка потребує визначеної зосередженості, з іншого боку, можна рахувати, що оптимальним варіантом буде циклічна організація спостережень. Це означає: у повсякденному житті на протязі довгого часу (1-3 місяця) проводяться цикли спостережень за стаціонарними об'єктами природи, які входять в простір життєдіяльності дітей.

Як організаційно-методична форма педагогічного процесу цикли спостережень мають ряд переваг: весь об'єм знань про об'єкти розподіляється на "порції", що забезпечує поступове їх засвоєння.

Цикли спостережень проводяться за всіма мешканцями кутка природи, зимуючими птахами, первоцвітами, часто зустрічаючими комахами, сезонними явищами природи і іншими цікавими об'єктами.

У залежності від віку дітей, рівня їх розвитку, досвіду вихователь може по-різному спланувати даний цикл спостережень, гармонійно вписати його в цілісний педагогічний процес. Значущим залишається те, що циклічна організація спостережень дозволяє дітям накопичувати систему чуттєвих уявлень, розвинути їх пізнавальний інтерес.

Циклічна організація припустима для спостережень різного змісту: за сезонними явищами природи, за ростом і розвитком однолітніх рослин, за поведінкою зимуючих птахів та інше. У кожного такого циклу є специфіка не тільки змісту, але і його організації у часі.

У випадках, коли змістом спостережень стають явища, що змінюються, принципове значення мають тимчасові інтервали між окремими спостереженнями. Ріст і розвиток рослин, які швидко ростуть, проходить повільно, тому спостереження за ними доцільно проводити один раз на тиждень. Цикли спостережень за сезонними явищами природи доцільно організувати інакше - один тиждень у місяць. В цей тиждень діти щоденно спостерігають за погодою, оглядають дерева, покрив землі, потім роблять

трьохтижневий проміжок. Три тижні у сезон - спочатку, у розпал і в кінці - дозволяють дітям помітити істотні перетворення у природі, виявити зв'язок неживої природи із станом життя рослин і тварин.

Таким чином, метод спостереження має важливе значення в екологічному вихованні дошкільників, оскільки допомагає їм диференціювати все різноманіття явищ, живих об'єктів, які знаходяться у просторі їх життєдіяльності, по сенсорним ознакам зовнішнього вигляду зрозуміти особливості взаємозв'язку рослин і тварин із навколишнім середовищем, побачити і відчути їх красу.

Метод моделювання

Пізнання дошкільниками оточуючого світу, явищ і закономірностей природи можливо за допомогою моделюючої діяльності. Важливою особливістю спостережень за змінами в природі є те, що вони, як правило, супроводжуються роботою з календарями (тобто створенням графічних моделей). Можна виділити три види таких моделей (календарів), які мають принципове значення для екологічного виховання, так як вони дозволяють сформувати у дітей уявлення *особливого типу - динамічні*. Ці уявлення відображають процес і всю сукупність ознак послідовно і закономірно об'єктів, що змінюються. До таких графічних моделей відносяться календарі спостережень за ростом і розвитком живих істот, головним чином рослин, за сезонними явищами природи, за зимуючими птахами.

Всі календарі створюються дітьми під керівництвом вихователя. Це ще один вид їх сумісної діяльності, у процесі якої вихователь спочатку навчає дошкільників прийомам заповнення календаря, а потім допомагає їм фіксувати спостереження самостійно. Календарі стають наочними посібниками, які вихователь використовує багатократно у наступній педагогічній роботі, вони допомагають дітям згадати події, відновити чуттєві уявлення, які діти отримали під час спостережень. Цінність такого моделювання заключається у тому, що природні явища, які закономірно змінюються в часі, у календарях представлені наочно і у всьому їх розвитку.

Метод моделювання в екологічному вихованні дошкільників припускає роботу не тільки з календарями природи, але із різноманітними предметними моделями. До них відносяться глобус, карта країни, карта-схема екологічної стежки, модель маскування тварин. Метод моделювання добре поєднується із спостереженням природи, допомагає виділити саме істотне у природних явищах і подіях, забезпечує їх наочну демонстрацію, що важливо для образного мислення дошкільників.

Навчання на заняттях – словесний метод екологічного виховання

Важливу роль у вихованні дошкільників виконує навчальна діяльність, яка традиційно здійснюється в дитячих садках у формі занять. Сучасна дошкільна педагогіка також надає велике значення заняттям: вони чинять позитивний вплив на дітей, сприяють їх інтенсивному інтелектуальному і особистісному розвитку, планомірно готують їх до навчання у школі [14].

Можна виділити декілька типів екологічних занять.

Первинно-ознайомчий тип заняття має місце у всіх вікових групах. Дітей знайомлять з видами рослин, тварин, умовами їх проживання, котрі не представлені у найближчому оточенні і не можуть бути пізнані шляхом спостереження. Головним компонентом процесу навчання стають різноманітні демонстраційні і навчальні посібники, тобто наочність, яка дозволяє формувати у дітей чіткі і правильні уявлення.

Темами занять можуть бути свійські і дикі тварини, мешканці лісу, теплих країн, морів, а також сільськогосподарська і природоохоронна діяльність людей на фермі, у лісництві та інших місцях. На заняттях цього типу діти знайомляться із зовнішнім виглядом тварин, середовищем їх проживання, особливостями їх поведінки, сезонного життя.

Другий тип занять – ***поглиблено-пізнавальний*** – спирається на різноманітні конкретні почуттєві знання, які діти отримали у повсякденному житті, головним чином, під час спостережень. На таких заняттях діти поглиблюють свої уявлення, так як знайомляться із пристосувальними залежностями рослин і тварин, з екологічними зв'язками в екосистемах. На

заняттях цього типу вихователь використовує картини, моделі, схеми, муляжі, читає дошкільникам спеціальну пізнавальну літературу.

Має схожість з вищевикладеним *узагальнюючий* тип заняття, який проводиться зі старшими дошкільниками з метою формування у них узагальнюючих уявлень про ряд добре знайомих ним конкретних явищ або об'єктів природи. Систематична робота у повсякденному житті по ознайомленню дітей із різноманітними явищами і об'єктами природи найближчого оточення дозволяє їм накопичити велику кількість конкретних знань, заснованих на чуттєвому стеженні і сприйнятті. На протязі ряду років діти молодшого і середнього віку докладно знайомляться з овочами і фруктами, деревами, чагарниками, кімнатними і трав'янистими рослинами, свійськими тваринами, зимуючими птахами, сезонними явищами природи. У старшому дошкільному віці ці знання стають основою для формування узагальнених уявлень. На заняттях узагальнюючого типу вихователь допомагає дітям виділити ряд значущих, але обов'язково наочних ознак, на основі яких і формується узагальнення.

Сформовані узагальнені уявлення мають велике значення для розумового розвитку: вони дозволяють дитині самостійно оперувати новими знаннями, застосовувати узагальнені уявлення для аналізу нових об'єктів і ситуацій.

Можна виділити ще один тип екологічного заняття – комплексний, який часто використовується у сучасній практиці дошкільного виховання. На комплексних заняттях у рамках однієї теми вирішуються різні задачі розвитку дітей, у них поєднуються різні види діяльності. Такі заняття проводяться в усіх вікових групах.

Таким чином, різні типи екологічних занять органічно поєднуються з роботою по ознайомленню дітей з природою у повсякденному житті – продумане слово вихователя упорядковує, призводить у систему різноманітні чуттєві уявлення дітей.